

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVÉSZETI DOKTORI ISKOLA

Ecsedi Zsolt

A fény mint alkotói eszköz

*Köztereken és természetben megjelenő kortárs művészeti alkotásokban használ fény,
mint a mű anyaga*

DLA-tézisek

Témavezetők

Prof. Gaál Tamás DLA, szobrászművész

Prof. Somody Péter, festőművész

2024

Bevezető

A Napot, ami az élőlények számára a Földön kellő meleget és fényt ad az életben maradáshoz, a legtöbb vallásban is kiemelt tisztelet övez. A Naphoz való kötődésünk nagyon jól látható a művészetünkben egyaránt. Már a neolitikumból is vannak olyan építészeti és tárgyi emlékeink, melyek ehhez az égitesthez és fényéhez szorosan köthetők.

A fény rejtelmességéből, titokzatosságából és illuzórikus hatásából fakadó misztikumnak kultúrtörténeti gazdagsága miatt a fénymisztérium és fényillúzió nem tárgya a dolgozatomnak.

Az ősidőkben csupán a Nap fénye szolgált a látási viszonyokat segíteni, később a tűzgyújtás képességének elsajátításával az ember képessé vált a sötétben való tájékozódásra. Mára fényforrásainkat leggyakrabban elektromossággal működtetjük, és számtalan különböző fényt kibocsájtó eszközt hoztunk létre.

Míg az alkotó más módon nem jeleníthette meg a fényt mint alkotást, addig különböző mintázási struktúrákkal vagy festészeti gesztusokkal mutathatta be műveiben azt. Az ide sorolható képzőművészeti alkotások a maguk nemében, egyedülálló módon, plasztikai eszközökkel jelenítik meg a fény jelenségét, amely ily módon, tapintható anyag formájában van jelen a művekben. Példaként említeném itt meg Giovanni Lorenzo Bernini *Szent Teréz ekstázisa* című munkáját, ahol Szent Teréz és az angyal felett az alkotó aranyozott bronzból készítette el az isteni fényt ábrázoló jelenséget. Bernini kortársa, Claude Lorraine festményeinek táji elemeiben szintén fontos jelentősége van az égitest, és annak fényének ábrázolásának. A Nap rendszerint központi motívum, mondhatni főszerepet kap képein. Említhetném William Turnert, Vincent Van Goghot és még rengeteg művészt, akiknek festészetében fontos és jelentős megfigyelések fedezhetők fel a fénnel kapcsolatban, és egyedi fényábrázolási technikájuk alkalmazása rendkívül formabontó és forradalmi volt a saját korukban.

A mesterséges fény megjelenítésének intenciója, a lámpaizzó megjelenésétől kezdve, a fotográfia elterjedésén keresztül napjainkig jelen van a művészetben, gondolhatunk itt a XX. század különböző kísérletező művészeti irányzataira és művészeire, például Man Ray rayogramjaira, vagy Moholy-Nagy László hosszúzáródós fényfestményeire és egyéb a fényhez köthető kísérleteire. A fénytechnikai fejlődéssel együtt alakult ki az ahhoz szorosan kötődő művészeti terület, a fényművészet; amely a fényt mint alapanyagot használja fel. A kinetikus művészet szintén előszeretettel használja mozgó szobraiban a fényt mint alkotó

elemet. Ennek a művészeti irányzatnak voltak az első olyan köztéren is megjelenő munkáik, melyekbe mesterséges módon helyeztek különböző fényforrásokat, oly módon, hogy ezek szerves részét képezték a megjelenő alkotásoknak.

A kutatás célja:

Kutatásomnak nem célja feltárni az összes művészt, akik foglalkoztak a fényvel. Célom olyan egyéni szempontok szerint kiválasztott alkotók és alkotások bemutatása, akik ebben az ágban olyan egyedi és újító módon nyúltak hozzá a fényhez, ami körvonalazni tudja az általam kiválasztott témát. A felsorolt alkotók nem feltétlen a művészeti kánon legismertebb alkotóiból vannak kiválogatva, hanem az értekezésem szempontjából releváns példák szerint.

Nagyon fontos kérdés számomra, hogy mit nevezünk fényművészeti alkotásnak és mit nem?

A kutatás tárgya:

A fényvel működő alkotások leggyakoribb megjelenése múzeumok, galériák sötét zárt terében vagy fényfesztiválokon valósul meg. Kutatásom olyan fényművek felé irányul, amelyek ezeken a zárt tereken kívül a természetben és köztéren szerepelnek, azzal szoros kapcsolatba lépnek.

Amit fontosnak tartok elemezni az az, hogy a kortárs képzőművészek, hogyan használják alkotásuk környezetét, milyen viszonyokat hoznak létre azzal és a fény használatával.

A tájba komponált, fényvel operáló munkák elkerülhetetlenül összefüggésbe kerülnek a természettel, ezért először is röviden foglalkozom a land art szemléletével. Hogyan viszonyulnak a természetben megjelenő fényművészeti alkotások a 60-as évek óta létező műfajban alkotók szemléletmódjához képest?

Jelenkorunkban kiszélesedett a köztéren felállított alkotásokban használt anyagok spektruma, megtalálható a bronzból, és kőből készült szobrokon kívül üvegből, különböző acélokból, és egyéb anyagokból készült alkotás is, és ezek mellett ma már jelen vannak azok a munkák is, amelyek a fényből táplálkoznak.

Az értekezésem másik fő eleme, az egyéni szempontok szerint kiválasztott, publikus tereken megjelenő fényművészeti alkotások bemutatása és elemzése. Azokra a köztéren megjelenő alkotásokra gondolok itt, amelyek a fény felhasználásával jelennek meg, egészülnek

ki. Itt nem a munkák kiemelése céljából felhasznált fényre gondolok, hanem olyan munkákra, amelyek a fényt mint a mű egészeként, illetve annak részét képező elemeként emelik be az egész vizuális látványba, és melyek az embereket körülvevő tereken lévő alkotások ideiglenes, illetve állandó sorát bővítik.

Érdeemes körüljárni a műfajon belül említett művek lehetséges megvalósítását, tartalmi mondanivalóját, megjelenítését és dokumentálásának lehetőségeit. A megvalósításon belül, a technikai részletekre: felhasznált eszközökre, a munkák működési elvére gondolok. A természetben és az urbánus közegben megjelenő alkotások környezetére tett hatását is fontosnak tartom vizsgálni. Milyen viszonyban állnak a fényművészeti munkák az emberrel? Miként illeszkednek be a környezetbe? Milyen céljuk van az adott helyen? Milyen hatással vannak a természetre?

A bemutatott alkotások közül csak kevés olyan létezik, ami folyamatosan vagy időszakosan működik. Jelentős része a fényművészeti alkotásoknak installáció formájában valósul meg. Sok esetben a fényvel működő alkotások múlékonyságra predesztináltak; a technológiából adódóan csak időszakosan, adott esetben egy-egy napig működtethetők. Ezen munkáknál fontos szerepet tölt be a dokumentáció, ami által a valós térben megjelent látvány maradandóvá és újra bemutathatóvá válik.

A fényművészet eme hely- és időspecifikus mivoltában van egyfajta érzékenység is. Ezek a természetben megjelenő installációk, kilépnek a művészeti alkotások megszokott reprezentatív helyszíneiből, felfedezik a teret és a természetet, és ahhoz kötődve születik meg az alkotás. Egyes munkáknál a dokumentáció átveszi az alkotás szerepét, ez leggyakrabban akkor fordul elő, amikor a mű megismeréséhez, bemutatásához, esetleges megismétléséhez csupán fotók, videók és a művész leírása marad fenn.

Egy fényinstalláció alkotása során a kézzel meg nem fogható fény jelenik meg a néző számára. A művész alakítja annak helyzetét, tulajdonságát. Vizuális elemmé alakul, majd megörökül valamilyen analóg vagy digitális formában, majd leggyakrabban megszűnik a valós térben létezni.

A fényművészetben használt szabad szemmel is látható, általában alkalmazott, fényt kibocsátó eszközeinek fejlődését, azoknak fizikai és egyéb tulajdonságait is fontosnak tartom bemutatni néhány alkotó munkáján keresztül.

Egyes fényvel működő köztéri alkotások állapotával is érdemes foglalkozni. A jelenkorban már esedékes volt néhány ilyen munkának a javítása, restaurálása, esetleges rekonstrukciója is Magyarországon. Erre nagyon jó példa a Schöffler Miklós *Chronos VIII.* c. köztéri alkotásának vizsgálata. Fontosnak tartottam restaurátor véleményét kikérni, hogy miként és hogyan

javítható, helyreállítható-e egy szakértő szerint egy ilyen alkotás: mik az elvárások, mi a tűréshatár, mennyiben változhat meg egy korábban felállított mű, szerkezete, technikai paraméterei vagy vizuális látványa tekintetében?

A kutatás módszertana:

A disszertáció tartalmának, annak különböző rétegeinek kifejtése és elemzése a doktori képzés egész ideje alatt érlelődött, redukálódott. Módszertanilag fel kellett állítanom egy saját szempontrendszert, ami szerint elemzem, összehasonlítom az egyes alkotókat. Igyekeztem a mai korhoz legközelebb álló művészeket és az általuk használt technikákat is feltüntetni a dolgozatban. A doktori értekezésemben igyekeztem a rám jellemző gyakorlatias hozzáállásomat érvényesítve, a munkáknak nem csak a látvánnyal foglalkozni, hanem a működésükhöz fontos technikai háttérét is vizsgálni.

A kutatás eredménye:

„A jövő legtöbb vizuális műve a »fényfestő« feladata. Rendelkezni fog a fizikus tudományos ismeretével és a mérnök technológiai jártasságával, s ez összekapcsolódik majd saját képzeletével, teremtő ösztönével és érzelmi erejével.”¹

Moholy-Nagy László

Moholy-Nagy László víziójának az ideje még lehet nem érkezett el, vagy lehet nem is fog soha, ha arra gondolunk, hogy a legtöbb vizuális művet „fényfestő” készíti el. Mégis abban igaza volt, hogy a fénnel való foglalkozás a jelenben már múlttal rendelkezik, és folyamatosan fejlődik is a technikával. Egyre több olyan alkotó van a művészeti szcénában, aki a fénnel mint anyaggal és/vagy témaként foglalkozzon alkotásaiban. A 60-as évek óta egyre erősödött a fényt mint alkotói eszközt használó művek szerepe a művészetben.

Bár a fényművészet megnevezés vagy egyáltalán művészetben való besorolása is vitatott, mégis létrejöttek különböző csoportok, egyesülések, és egyre több múzeum is, amelyek ezeknek az alkotásoknak a bemutatásával foglalkoznak.

¹ Moholy-Nagy László, *Látás mozgásban*, Budapest, 1996. 168. o.

A fény észlelése alapvető és elválaszthatatlan része látásunknak. Ebből következően bizonyos szempontból maga a fény minden egyes műalkotás része, abból a szempontból értelmezve, hogy anélkül nem tudnánk szemünkkel érzékelni semmilyen képet vagy tárgyat. Sok alkotó – beleértve akár az ősebert is – foglalkozott a fénynek valamilyen módú ábrázolásával, legyen az festmény, szobor vagy rajz. A gótikus üvegablakok óta, a 20. század technikai fejlődésének hatására jöhetett létre az a rendkívül innovatív, a korunkat talán leginkább tükröző művészeti ág, a fényművészet, ami ennek a kézzel meg nem fogható anyagnak különböző aspektusait vizsgálja.

Jeffrey L. Kosky teológus értelmezése szerint a nap és az ember által készített, mesterséges fény szimbolikájában különválasztandó. A természetes fény esetében beszélhetünk transzcendens, isteni jelentőségről vagy „ok”-ról. Arról, ami értelemmel ruházza fel a fényt, és mindent, amit megmutat, az okkal jelenik és történik meg. Isten központi szerepét állítja ezzel a kijelentéssel. A mesterséges fény elveszíti a transzcendens tartalmát, kiüresedett, eltakarja a napot, felborítja a természetes rendet. Ennek ellenére Kosky is belátja, hogy a mesterséges fény már nekünk „moderneknek” – ahogy ő nevezi – az életünk részét képezi, és a sebesség, a technológiai fejlődés vágyát is egyfajta Isten iránti odaadásnak fogja fel. A jelenkorunkban mondhatni már lételemünké vált a „fénycsinálás” képessége.

A fény megjelenítésének szempontjából technikailag a fényvel alkotó művészek kísérleteznek – a természetes fény különböző módú alkalmazásán kívül – számos elektromos árammal működtetett, LED, lézer és egyéb fényforrásokkal, esetenként használnak digitális eszközöket is a munkájuk megalkotása céljából a természetben.

Azokat a fényművészeket – az általam kiválasztott és bemutatott alkotók nagy részét –, akik a galériák terein kívül alkotnak, a természettel való együttműködés rendszerint foglalkoztatja, hol vászonként, hol pedig a munkájuk, kompozíciójuk, szándékos részeként használják a tájat. Azok az alkotók, akik figyelembe veszik a teret az alkotásuk komponálásában – a természetet úgy használják, hogy akár a munkájuk részeként is tekinthető – egy plusz jelentéssel, tartalommal egészítik ki a látványt. Ezek a munkák még jelentőségteljesebbek lesznek a környezetük figyelembevételével; gondoljunk itt pl. James Tapscott *Arc Zero Nimbus* c. munkájára, ami egy hídon felállított, átjárószerű fényinstalláció.

A különböző hozzáállás jól megfigyelhető az alkotók munkáiban, a fényt használják a természeti táj, természeti jelenségek kiemelésére, átformálására, jelentőséggel ruházzák fel, kiegészítik azt, figyelemre és magábfordulásra készítetik a nézőt, a természet erejét, sajátosságát emelik ki. A fényt a kommunikáció eszközeként, a művészetük anyagaként használják.

Egyes munkákban felfedezhető a korábbi művészeti sémák parafrázálása, amik a természetes és mesterséges elemek egymás mellett megjelenő szimbolikus és szintetikus kapcsolatot sugároznak, a természetes táj befogadja a mesterséges fényinstallációt, egymással kiegészülve jelennek meg.

A legtöbb land art munkával ellentétben ezek az alkotások nem formálják át anyagában a természetet, nem avatkoznak be fizikai módon a táj formájába. A land art szellemiségét folytatják, de annak kártékony, a természetbe beavatkozó magatartását elhagyják. A legtöbb esetben a természetművészet, természetre való figyelme sokkal inkább közelebb áll ehhez az alkotói modorhoz, még ha nem is természetes anyagokat használnak az alkotók. Munkájukkal rendszerint semmilyen módon nem avatkoznak be fizikailag a természetbe.

Mégis felvetül a kérdés, hogy azoknak a fénymunkáknak, melyek a természetben jelennek meg, fel lehet-e róni a fényszennyezés környezetre káros hatását? Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdemes volna további kutatásokat végezni.

A kutatásomban bemutatott fényalkotások, amelyek a köztereken jelennek meg, rendszerint témájukat tekintve kiegészülnek valamilyen szociális töltettel, az emberrel és az ember alkotta környezettel kommunikálnak, azokkal szoros kapcsolatban állnak. Egyes munkák emlékműszerűek, az emlékezetre hívják fel a figyelmet, méretüket tekintve technikai sajátosságaikból kifolyólag rendszerint monumentálisak.

A publikus tereken megjelenő munkákra jellemzőbb a kritikai felhang. Olyan témákkal foglalkoznak, amelyek az emberiség történetéhez kapcsolódnak, de egyes munkák felhívják a figyelmet a környezetre tett káros hatásokra is.

Igyekeztem párokat és ellentétpárokat bemutatni dolgozatomban. A nemzetiszocialista német munkáspárt második világháború előtt felállított *Fény katedrális*a például formai és technikai szempontból összeköthető az amerikai 2001. szeptember 11-én történt katasztrófa emlékére állított emlékművel, tartalmilag és hatásában azonban teljesen ellentétes. Mégis van valami, amit negatívumként lehet mindkettőnél említeni, mégpedig a felesleges monumentalitás.

Ennek a monumentalitásnak meg is van az ára a *Tribute in Light* tekintetében. A szerencsétlen egybeesés, hogy az áldozatok emlékére szeptember elején világítják ki a két torony fényinstallációját újabb áldozatokat követelt. Abban az időben az arra utazó vándormadarak a fény fogságába estek, és számos elpusztult emiatt. Erre a természetvédők hívták fel a figyelmet. Azóta ezt a problémát igyekeznek orvosolni a környezetvédők együttműködésével.

Ennek ellentétében említhető meg a francia HEHE csoport finnországi *Nauge Vert* alkotása. Ezt a munkát lehet „okos művészetnek” nevezni, nem dolgozik fölösleges formakészlettel, nem használ sok energiát és anyagot, egyszerű szimbolikájával mégis nagy eredményt ért el Finnországban. A munka egyfajta edukációs célzattal született, az energiaszükségleteink mérséklésére, a fölösleges túlfogyasztásra hívta fel a figyelmet, miszerint minden ember tehet azért, hogy a fogyasztási szokásain változtatva lassítsa a károsanyag-kibocsájtást.

Csáji *átHÍDalás* c. munkájának tartalmi töltete hasonlóan jelentős, mint a HEHE csoportnál. A Mária Valéria – Esztergomot és Párkányt összekötő – híd lerombolása okozta elszakított magyarságnak állított jelképes összeköttetést munkájával, és ezzel egy lépést is tehetett azért, hogy mára ez a híd újra felépüljön. Habár az installációja nem működött hibátlanul a bemutatás alkalmával, mégis a szellemi töltet nem veszett el ennek okán sem.

Kevés olyan köztéren lévő munka van hazánkban, amely a fénnel mint a mű anyagával foglalkozik. Az általam bemutatott szimbolikus példában két alkotó munkájának közös kapcsolatát mutattam be. Dargay Lajos Egerben felállított *Fénytornya*, majd annak elbontása szomorú sorsának következtében alkotó elemei, fényei élednek újra mestere, Nicolas Schöffer *Chronos VIII.* c. munkájában. A két életút fonódik itt jelképesen össze. De egy interjú során az is kiderül, hogy ma már Schöffer köztéren felállított fénytornya ismét veszélyben van.

Irodalomjegyzék

Adcock, Craig, *James Turrell – The Art of Light and Space*, University of California Press, 1990.

Albu, Christina, *Mirror Affect: Seeing Self, Observing Others in Contemporary Art*, Univ Of Minnesota Press, 2016.

Aknai Tamás, *Nicolas Schöffer*, Corvina Kiadó, Budapest, 1975.

Aknai Tamás, „Kinetikusok Egerben”, *Művészet*, 1979/8.

Aknai Tamás, *Egyetemes művészettörténet 1945–1980*, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2001.

BEKE László, *Moholy-Nagy László munkássága*, Corvina Kiadó, Budapest, 1980.

Bérces György – Erostyák János – Litz József, *A fizika alapjai*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

Castells, Manuel, *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra 1. köt. A hálózati társadalom kialakulása*, Budapest, Gondolat – Infonia, 2005.

Csáji Attila, Billenő idő, Püski Kiadó Kft. Budapest, 2009.

Csáji Attila, *Fényút / Light Path*, Műcsarnok, 2015.

Dr. Csillag László – Dr. Kroó Norbert, *A lézerek titkai. Az én világom*, Kozmosz könyvek, Budapest, 1987.

Czeglédy Nina – Kopeczky Róna, *A fényjátékosok. Kepes Görgy és Frank J. Malina. A tudomány és a művészet metszéspontján*, Ludwig Múzeum, 2010.

Descola, Philippe – Lenclud, Gérard – Severi, Carlo – Taylor, Anne-Christine, *A kulturális antropológia eszméi*, Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Erőss István, *Természetművészet*, Líceum Kiadó, Eger, 2011.

Ferrier, Jean-Louis, *Négyszemközt Victor Vasarelyvel*, Corvin Kiadó, Budapest, 1981.

Fitz Péter, *Kortárs magyar művészeti lexikon. Schöffer Miklós*, 3. kötet, Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001.

Giménez, Carmen – Trotman, Nat, *James Turrell*, Solomon R. Guggenheim Foundation, cop., 2013.

Beke László – Hangyel Orsolya – Kaszás Gábor – N. Mészáros Júlia – Dr. Németh Lajos – Sík Csaba – Wehner Tibor, *Dargay Lajos szobrászművész*, Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 2006.

Kaszás Gábor, „Teremtett és generált világok”, in Beke László – Hangyel Orsolya – Kaszás Gábor – N. Mészáros Júlia – Dr. Németh Lajos – Sík Csaba – Wehner Tibor, *Dargay Lajos szobrászművész*, Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 2006.

Kepes Alapítvány, *Fény Éve, Fényművészet – Kronológia*, AKK Alapítvány, Eger, 2016.

Kepes György, *A világ új képe a művészetben és a tudományban*, 1956.

Kim, Govan, *A retrospective James Turrell*, Prestel, München, 2013.

Kosky, Jeffrey L., *Arts of wonder: Enchanting Secularity – Walter de Maria, Diller + Scofidio, James Turrell, Andy Goldsworthy*, The University of Chicago Press, 2013.

Krasznahorkai Kata, „A tér képe. Úton Walter de Maria *Lightning Fieldjéhez*”, *Balkon*, 2009. 11–12.

Lenygel László, *Kepes György Művészete – The art of Gyorgy Kepes*, Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, Eger, 1992.

Losonczi Alpár, *Merleau-Ponty filozófiája – Ad Hominem 7.*, Máriabesnyő–Gödöllő, 2010.

Lovász Ádám, *Az érzet deterritorializációja. A kiterjesztett észlelés filozófiája*, Budapest, 2018.

Merleau-Ponty, Maurice, *A látható és láthatatlan – Rezonőr*, Budapest, 2020.

Moholy-Nagy László, *A festéktől a fényig*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Peternák Miklós, *Új képfajtákról – Intermedia könyvek*, Budapest, 1993.

Sauter, Daniel, *Light Attack, Media Art nad the Moving-Moving Image as Intervention in public Spaces*, VDM Verlag, 2009.

Sebők Zoltán, *Az új művészet fogalomtára*, Orpheusz Kiadó, 1996.

Seregi Tamás, *Művészet és esztétika*, Tiszatáj könyvek, Szeged, 2017.

Speer, Albert, *Erinnerung*, Ullstein GmbH, 1976.

Szegő György – Rockenbauer Zoltán, *Nicolas Schöffer, 1912–1992*, Műcsarnok Nonprofit Kft., 2015.

Welsch, Wolfgang, *Esztétikai gondolkodás*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

Digitális hivatkozások

<https://www.independent.co.uk/news/obituaries/walter-de-maria-artist-who-forsook-a-career-with-the-velvet-underground-to-create-electric-enigmatic-8764340.html>

letöltve: 2021.04.01.

<http://kielderartandarchitecture.com/art-architecture/cat-cairn-the-kielder-skyspace.html>

letöltve: 2021.04.23.

<https://studio-jt.net/>

letöltve: 2021.04.07.

<https://stuartwilliamsart.com/luminous-earth-grid>

letöltve: 2021.05.14.

<https://javierriera.com/texts/about-land-art/?lang=en>

letöltve: 2021.05.10.

<https://www.thisiscolossal.com/2019/01/light-installations-by-javier-riera/>

letöltve: 2021.05.23.

<https://www.stirworld.com/see-features-james-tapscott-s-immersive-art-is-about-the-presence-of-omnipresent-natural-elements>

letöltve: 2021.04.20.

<https://elephant.art/iotd/tanapol-kaewpring-fire-in-a-box-2010/>

letöltve: 2021.05.17.

<https://mediaklikk.hu/m5/cikk/fenyevek/>

letöltve: 2020.08.10.

<https://www.heol.hu/heves/kultura-heves/nem-vilagit-mar-az-egri-fenytorony-405328/>

letöltve: 2021.02.10.

https://www.hegyvidek.hu/aktualis/hirek/masodik-vilaghaboru-xii?fbclid=IwAR2mWoHZ1C0Dy9CVkjN3TLAyUVxMidWdQU6Fn8RyiHI5tJ_3gwFPkKV6BNs

letöltve: 2021.04.11.

<https://www.nytimes.com/2020/08/13/arts/design/september-11-memorial-light-canceled-coronavirus.html>

letöltve: 2020.05.08.

<https://abcnews.go.com/US/yorks-911-tribute-light-endangers-160000-birds-annually/story?id=65508601>

letöltve: 2020.05.10.

<https://www.independent.co.uk/news/obituaries/walter-de-maria-artist-who-forsook-a-career-with-the-velvet-underground-to-create-electric-enigmatic-8764340.html>

letöltve: 2021.04.01.

<http://kielderartandarchitecture.com/art-architecture/cat-cairn-the-kielder-skyspace.html>
letöltve: 2021.04.23.

<https://studio-jt.net/>
letöltve: 2021.04.07

<https://stuartwilliamsart.com/luminous-earth-grid>
letöltve: 2021.05.14.

<https://javierriera.com/texts/about-land-art/?lang=en>
letöltve: 2021.05.10.

<https://www.thisiscolossal.com/2019/01/light-installations-by-javier-riera/>
letöltve: 2021.05.23.

<https://www.stirworld.com/see-features-james-tapscott-s-immersive-art-is-about-the-presence-of-omnipresent-natural-elements>
letöltve: 2021.04.20.

<https://elephant.art/iotd/tanapol-kaewpring-fire-in-a-box-2010/>
letöltve: 2021.05.17.

<https://www.youtube.com/watch?v=5o6TcXSG2-w>
letöltve: 2022.08.12.